

самооборони. Набрані на службу черкеси, реєстровці отримували накази охороняти кордони Литви та Польщі. Для того, щоб отримати масток, заробити кошти, наймалися козаки в станичну і сторожову службу Московського царства. В Гетьманщині, Запорожжі, Слобожанщині створювались спеціальні прикордонні структури, які захищали ці українські автономії і слугували передовим форпостом охорони й оборони Російської імперії. Щодо форм і засобів охорони кордону, то вони постійно удосконалювались, створювались спеціальні структури, що робило козацьку прикордонну охорону більш мобільною і боєздатною і давало можливість ефективніше вирішувати завдання зміцнення безпеки країни, захисту й охорони кордону.

Продовжити дослідження доцільно за наступними напрямками: аналіз службово-бойової діяльності прикордонних структур в Україні у XVIII ст., розвиток прикордонних формувань в Україні у кінці XVIII – XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іванченко І., Моця Б. Охорона кордонів України в складі Російської імперії // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький, 1997. – 292 с.;
2. Кабачинський М.І. Історія кордонів та прикордонних військ України. – Хмельницький, 2000. – 216 с.;
3. Молотков А., Чепелкин М. На страже границ отечества. Краткий очерк Пограничных войск России // Пограничник. – 1996. – № 6. – С. 50-57;
4. Плеханов А., Плеханов А. Казацьки войска при Петре I (1682-1725) // Пограничник. – 2001. – № 12. – С. 54-61;
5. Карачаров И. Государственная политика в области охраны западной границы России в первой четверти XVIII столетия // Пограничник. – 2002. – № 10. – С. 62-64;
6. Ежуков Е. Петр I и охрана границ Российского государства // Пограничник. – 1999. – № 1. – С. 64-67;
7. Елизавета Петровна и охрана российского порубежья // Пограничник. – 1999. – № 2. – С. 68-71;
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О.Денисюка. – Львів, 1991. – С. 160-161;
9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. Т. 2. – Львів: Світ, 1990. – С. 8, 39;
10. Боярский В.И. На стороже Руси стояти. – М., 1992. – С. 27-28;
11. Історія української еміграції. (Б.Д.Лановик, Р.Т.Гром'як, М.В.Траф'як та ін.) За ред. Б.Д.Лановика. – К., 1977. – С. 56-57;
12. Боярский В.И. Вказана праця. – С. 43;
13. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., доп., перероб. – К., 1995. – С. 541, 510, 515;
14. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 449;
15. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 34; – Спр. 7. – Арк. 4;
16. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. Т. 1. – Львів, 1990. – С. 234-236;
17. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 67.; – Спр. 119. – Арк. 84-85;
18. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 256. – Арк. 18-44;
19. Скальковский А. История новой сечи или последнего коша запорожского. – Одеса. 1885. Ч. 3. – С. 21;
20. Саратов И.Е. Муравский шлях через "Дикое поле" // Памятники Отечества. – 1980. – № 2. – С. 30-35;
21. Молотков А., Чепелкин М. На страже границ отечества. Краткий очерк Пограничных войск России // Пограничник. – 1996. – № 6. – С. 55;
22. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 58-61;
23. Молотков А., Чепелкин М. Вказана праця. – С. 57;
24. Багалій Д.І. Вказана праця. – С. 59;
25. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Д.Я.Телегін (відп. Ред.), І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свешніков та ін. – К., 1997. – С. 30;
26. Тарас Шевченко. Кобзар. – К., 1976. – С. 202;
27. Плеханов А., Плеханов А. Вказана праця. – С. 58, 61.

С.В. Джолос

ДЖЕРЕЛА ПРАВА ТА ПРАВОВА СИСТЕМА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Під джерелом права прийнято розуміти зовнішню форму виразу змісту норм права.¹ Різновиди вживаних у певній державі джерел права дозволяють стверджувати про належність її до певної правової системи (так англо-саксонській правовій системі властивим є прецедент, романо-германській системі – нормативно-правовий акт, системі мусульманського права – норми Корану, а системі релігійно-традиційного права – правові звичаї, етичні норми релігії тощо). Світовий досвід свідчить, що, зазвичай, в існуванні кожного суспільства першою застосовуваною правовою системою є система релігійно-традиційного права, котра згодом може трансформуватися в одну з інших вказаних систем. Визначення сутності правової системи Запорізької Січі є важливою засадою з'ясування однієї з основних віх становлення романо-германської системи в Україні. Особливої актуальності дане дослідження набирає у наш час, коли реформування вітчизняної правової системи ні в якому разі не повинно ігнорувати українську правову традицію, вагомою частиною котрої власне і було право Запорізької Січі.

Сьогодні дослідження української давнини супроводжуються зростанням інтересу до минулого нашої держави як в історичному, так і в правовому відношенні. Проте, більшість сучасних досліджень права на Запорізькій Січі не ставлять за мету розглянути її джерела та систему права. Отже, завданнями даної праці є: з'ясувати джерела права Запорізької Січі; визначити основні джерела права Запорізької Січі; дати характеристику правовій системі Запорізької Січі.

Дослідженню даної проблематики було присвячено праці багатьох дослідників як вітчизняних, так і зарубіжних. Так ще Ж.-Б. Шерер у XVIII ст. у своїй праці "Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців" вважав за необхідне дати огляд законів та права запорізьких козаків.² У XIX ст. дослідженню права на Запорізькій Січі присвятили свої праці Л. Падалка, А. Скальківський, М. Сумцов, Д. Яворницький.³

Серед сучасних дослідників, котрі займаються дослідженням окресленої проблематики, слід відзначити В. Ластовського, котрий звертає увагу на роль канонічного права на Запорізькій Січі⁴; Г.К. Швидько, чие дослідження значною мірою присвячене суддівству на запорізькій вольниці⁵; також дослідження І. Грозовського⁶; Г. Гайдая⁷ та Л. Вербинця⁸. Значний внесок у дослідження права на Запорізькій Січі зробив С. Кульчицький⁹. Однак, правовій системі та джерелам права Запорізької Січі, на наш погляд, приділено недостатньо уваги. Заповнити деякі прогалини у з'ясуванні цих понять і покликана дана розвідка.

Перш за все, необхідно окреслити сутність поняття козацького права. Так І.Б. Усенко вважає, що козацьким правом був увесь комплекс звичаїв, що виникли на Січі¹⁰. П. Музиченко назвав козацьке право "своєрідною народною Конституцією"¹¹. Таким чином, одним з джерел права на Запорізькій Січі було власне козацьке право. Саме ним, очевидно, найбільше регламентувалося звичайне життя запорожців. Однак, козаки часто брали участь у міжнародних протистояннях (зокрема європейських війнах)¹². Таким чином, незаперечним є той факт, що, окрім козацького права, правовідносини на Запорізькій Січі визначалися й іншими правовими нормами, зокрема міжнародними договорами (наприклад, про участь козаків у певному збройному протистоянні) та нормами права "метрополій" (тобто Московії чи Польщі), яким правовідносини Запорізької Січі формально мали відповідати. Прикладом впливу права "метрополій" можна вважати зміни реєстру, що значною мірою впливало на кількість козаків та їхній правовий статус (зокрема верстви випищиків, реєстровців, привілеї останніх і т.п.); акти Москви чи Польщі щодо міжнародних відносин (так, наприклад, польський король Володислав IV видав 1632 р. едикт – "Пакт Конвента", котрий забороняв відрядження всякого війська з Польщі до іноземних держав, тобто в даному разі заборонялася участь козаків у Тридцятилітній війні)¹³.

Значну роль у житті Запорізької Січі відігравали такі джерела права як рішення козацької ради та рішення, прийняті козаками шляхом прямої демократії (вибори гетьмана, отамана та розгляд інших важливих питань).

Отже, джерела права Запорізької Січі були досить різноманітними, зокрема серед них можна виділити такі основні види: 1) правові звичаї ("давні вольності" і т.п.), що були запозичені від різних народів, представниками яких і утворювався поліетнічний склад Січі (це підтверджують теорії походження козаків – черкаська, чорнокоблучька, татарська та ін.); 2) деякі види соціальних норм, зокрема, норми канонічного права та моральні норми, котрі визначалися своєрідним "кодексом честі" козаків¹⁴; 3) рішення козацької ради; 4) акти волевиявлення козаків шляхом прямої демократії (тобто вибори деяких представників старшини, своєрідний "референдум" в разі розгляду важливих питань і т.д.); 5) міжнародні договори, тобто правочини, котрі визначали взаємини Січі з іншими державами, участь козаків у війнах і т.д.; 6) право "метрополій", котре мало як безпосередній вплив на Запорізьку Січ (у т.ч. на козацький реєстр), так й опосередкований вплив (своєрідна рецепція козаками деяких правових норм); 7) нормативно-правові акти, що видавалися гетьманом або військовою адміністрацією, хоча власне на Січі вони не мали широкого застосування, оскільки козаки ставилися насторожено до писаних документів, бо вважали, що вони

зможуть обмежити їхні права та вольності.

Цікавою особливістю деяких джерел права була форма їхнього вираження. Найрозповсюдженішою з них, очевидно, була усна. Джерела права, що мали особливо значущий зміст, могли виражатися письмово (міжнародні договори, акти гетьмана). Цікавою формою вираження волі козаків була конклюдентна (тобто, коли зміст виражався конкретними діями, наприклад, підкиданням шапок при виборах старшини або голосуванням у той же спосіб).

Джерела права Запорізької Січі могли вдосконалюватися завдяки рецепції права іноземних держав (так відомим є вплив польського, російського, татарського права). В даному контексті доцільно згадати, що право Запорізької Січі також мало вплив на навколишні території. Особливого значення воно набувало під час народних повстань, коли демократичні засади устрою Запорізької Січі швидко розповсюджувалися на українські землі, підконтрольні Польщі. Таким чином, внаслідок повстань, джерела права Запорізької Січі з локального могли набувати загальнодержавного характеру.

Однак, особливе значення з усіх названих джерел права Запорізької Січі, безперечно, належить релігійно-традиційним нормам¹⁵, котрі самими козаками визнавалися пріоритетними. Значення правового звичаю полягало у тому, що він спирався на давні права, тобто сприяв збереженню власне української правової традиції давнини. Крім того, враховуючи свободолюбиву сутність козаків, правовий звичай видавався їм найзручнішим джерелом права, оскільки широкі можливості його тлумачення навряд чи могли створити підстави для обмеження прав козаків. Збереження козаками давніх звичаїв, щоправда, у дещо специфічний спосіб, створило в майбутньому підґрунтя для збереження норм українського права при його кодифікації вже у XVIII столітті¹⁶.

Великий вплив на право Запорізької Січі мали норми канонічного права – вагомого джерела права козацької вольниці. Так, канонічне право було важливим механізмом, котрий дозволяв поєднати норми традиційного права з реаліями життя за допомогою гуманності та відносної гнучкості (відомо, наприклад, що смертна кара не застосовувалася під час пошту і т.п.); отже ним і звичаями обґрунтовувалися мораль та законність¹⁷.

Досліджений матеріал дозволяє зробити такі висновки щодо особливостей джерел права Запорізької Січі: 1) правові норми, виражені у джерелах права, ймовірно тлумачилися розширено, оскільки вони були неписаними і не могли передбачити усі правовідносини, що виникали у суспільстві (у підтримку судження про розширене тлумачення можна навести призов козаків керуватися традиціями та “здоровим глуздом”)¹⁸; 2) важливого значення серед джерел права Січі набували різноманітні соціальні (зокрема релігійні) норми, котрі часто могли суттєво вплинути на здійснення правосуддя; 3) джерела права Запорізької Січі постійно могли зазнавати впливу права сусідніх держав або перебувати з ним у взаємодії (міжнародні договори, вплив права “метрополій” - Москви та Польщі); 4) більшість правових норм носили неписаний характер, що пояснюється самою сутністю правового звичаю, що домінував на Запорізькій вольниці; 5) джерела права Січі могли прямо залежити від чисельних збройних конфліктів, оскільки сама сутність Січі може бути визначена як “мілітаризована демократія”. Це пояснюється насамперед тим, що Січ часто знаходилася у ворожому оточенні на кордонах із Кримським ханством, бойові дії були принциповою засадою існування Січі (оскільки значну частину запорожців складали бігли від шляхти селяни, котрі боронили південні кордони України, а одним з основних видів “доходів” була військова здобич); 6) відсутнім був принцип розподілу влад, тобто законодавча влада не відокремлювалася від виконавчої та судової. Це сприяло відсутності на Січі писаного законодавства, оскільки не було спеціальних державних органів, котрі займалися б законотворенням, тобто створенням джерел права. Однак, відсутність розподілу влад є важливою ознакою права феодальної доби, хоча сам принцип розподілу влад з’явився вже у XVIII ст. завдяки французькому мислителю Ш.Л. Монтеск’є¹⁹; 7) чинність джерел права Запорізької Січі за територією та за колом осіб (тобто тих, хто проживав на цій території) могла суттєво змінюватися в залежності від успішності певного визвольного руху чи

повстання (так регіон влади козацької держави, наприклад, було суттєво зменшено Білоцерківським миром 1651 року, порівняно із Зборівським миром 1649 року); 8) враховуючи прагнення козаків зберегти давні традиції, можна впевнено говорити про консерватизм, притаманний як правовим нормам на Запоріжжі, так і зовнішній формі їхнього виразу, тобто джерелам права.

З'ясувавши сутність та пріоритетність джерел права Запорізької Січі, слід визначити правову систему козацької вольниці. На нашу думку, правова система Запоріжжя була системою релігійно-традиційного права з деякими ознаками романо-германської правової системи, притаманної всій континентальній Європі.

Наведемо основні ознаки звичаю як основного джерела релігійно-традиційної правової системи²⁰: 1) локальність (так кількість козаків на Січі могла варіюватися від декількох десятків до декількох десятків тисяч осіб, що, однак, не свідчить, що це була переважаюча частина українського народу); 2) персоніфікований характер, тобто чинність не за територією, а за колом осіб (так, наприклад, т.з. “козацьке право” розповсюджувалося лише на козаків); 3) тісний зв'язок з релігійними нормами, обрядами; 4) безперервність та одноманітність дотримання (тобто консерватизм, притаманний Запорізькій Січі); 5) правова сила давнього звичаю, тобто його визнання людською спільнотою або санкціонування державою.

Правовій системі Запоріжжя були притаманні також і деякі ознаки романо-германської правової системи, зокрема: 1) визнання нормативно-правового акту як одного з джерел права; 2) визнання звичаю джерелом права (навіть сьогодні звичай визнається одним із джерел цивільного права); 3) розуміння того, що право повинне міститися лише у законодавчих нормах²¹ (однак, акти військової адміністрації Січі не дублювали зміст звичаїв, а стосувалися лише найважливіших правовідносин та їхньої регламентації).

Отже, ми дійшли висновку, що правова система Запорізької Січі мала релігійно-традиційний характер. Також, широке вживання такого джерела права як нормативно-правовий акт (переважно із середини XVII ст.) дає підстави стверджувати, що мало місце зародження романо-германської правової системи в Україні, котра остаточно витіснила систему релігійно-традиційного права у XVIII – XIX ст., опісля кодифікації українського права. Слід також відзначити, що консерватизм джерел права Запорізької Січі, безперечно, відіграв важливу роль у збереженні національної правової традиції.

Перспективними напрямками подальшої розробки даної проблематики варто вважати визначення ролі судової практики при здійсненні правосуддя на Запорізькій Січі та формуванні джерел права, детальніше дослідження механізму зміни релігійно-традиційної системи права Запорізької Січі на романо-германську правову систему України, визначення ролі військово-правової доктрини Січі, окреслення в історичному аспекті причин та особливостей формування в Україні романо-германської правової системи у XVIII – XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2;
2. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців. – К. 1994. – С. 179-181;
3. Оноприенко Е. Караюшая Сечь// Киевские новости.- 1996.-15 листопада. – С. 14;
4. Ластовський В. Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму. – Черкаси, 2002;
5. Швидько Г. Історія держави і права України. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 59-74;
6. Грозовський І. Козацьке право: сторінки історії// Право України. – 1997. - №6. – С. 76-81;
7. Гайдай Г. Козацький суд// Український світ. – 1996. - №1-3. – С. 20-21;
8. Вербинець Л. Судівство і кари на Запоріжжі 16-17 ст.// Українське козацтво. – 1973. – Ч. 2 (24). – С. 15-19;
9. Кульчицький С. Історія держави і права України. – Львів, 1996. – С. 87-110;
10. Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 567;
11. Музиченко П. Історія держави і права України. – К, 2000. – С. 173;
12. Джолос С. Правові засади участі українських козаків у європейських війнах XVII ст./ Матеріали VI Всеукраїнської студентської наукової конференції “Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді”. – Черкаси, 2004. – С. 146;
13. // Український історик. – 1978. - № 1-3 (57-59) - С. 40-51;
14. Кодекс честі запорожців. // Українське слово. – 1993. – 5 березня;
15. Швидько Г. Вказана праця. – С. 81;
16. Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 567;
17. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 261;
18. Швидько Г. Вказана праця. – С. 81;
19. Монтезьє Ш.Л. Дух законів. – М., 1968.
20. Копейчиков В. Загальна теорія держави і права. – К., 1997. – С. 301;
21. Там само. – С. 258-261.